

İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u'l-Mantık*'ının Bir Parçası Olarak *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* ve Telif Tarzı Üzerine

On Short Commentary on Rhetoric as a Part of Averroes' Short Commentaries on Logic and Its Writing Style

ALİ TEKİN

Trabzon University

Received: 08.09.2020 | Accepted: 23.12.2020

Abstract: Ibn Rushd is known as the Great Commentator in the history of logic and philosophy. He wrote different commentaries on different works on the sub-branches of logic as well as on the works that deal with the sub-branches of philosophy. *Jawami' al-Mantiq* (*Short Commentaries on Logic*), one of his youth works, are examples of one of his writing styles, *jawami'*. Three of these treatises, whose original Arabic has been lost and have survived to the present day as Judaeo-Arabic versions and Hebrew and Latin translations, were edited in Arabic and translated into English by Charles E. Butterworth. One of the treatises in Ibn Rushd's *Jawami' al-Mantiq* is *Jawami' Kitab al-Khatabah* (*Short Commentary on Rhetoric*). In this article, we will handle *Jawami' Kitab al-Khatabah* as a part of *Jawami' al-Mantiq* and try to describe its history, name, content, writing style and its place in the history of logic and the teaching of logic. In addition to that, we will try to indicate Alfarabi's influence on *Jawami' al-Mantiq* written by Ibn Rushd in the example of *Jawami' Kitab al-Khatabah* and to seek an answer to the question of what the existence of *Jawami' Kitab al-Khatabah* means for us while we have Ibn Rushd's *Talkhis Kitab al-Khatabah*.

Keywords: Averroes, Alfarabi, logic, short commentary, *Short Commentary on Rhetoric*.

Giriş

Ebu'l-Velîd İbn Rüşd'den (ö. 1198) önce İslam dünyasında Meşşâî mantık ve felsefe geleneği içerisinde mantık sanatını ve retorik'i farklı eserlerde konu edinen filozoflar Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 950) ve Ebû Ali İbn Sînâ'dır (ö. 1037). Fârâbî ve İbn Sînâ Aristoteles'in (ö. MÖ 322) *Retorik*'inin kadim dönem Arapça çevirilerinden yararlanarak mantık sanatını ve retorik'i farklı tarzlarda telif etmişlerdir. Aristoteles'in mantık kitaplarının ve *Retorik*'inin Arapça çevirisine, bunun yanı sıra Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık ve retorik sanatına dair eserlerine sahip olduğu anlaşılan İbn Rüşd'ün mantık bilimini ve retorik sanatını yeniden niçin ve nasıl telif ettiği sorusu önemlidir. Makalemizin konusu bağlamında *Telbîsler*'i ve *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe*'yi bir kenarda tutarak ifade edecek olursak¹ İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u'l-Mantık*'ı ve *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'sinin ne tarz metinler olduğu, niçin ve nasıl telif edildiğini sormamız gerekir. Aslında bu sorular felsefenin iki bin yılı içerisinde Meşşâî filozofların her biri için farklı tarzlarda sorulabilir. İbn Rüşd'ün retorik teorisi temelinde daha özel anlamda *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe*'nin yazılmış olduğu süreç de göz önünde bulundurulduğunda *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın bir parçası olarak *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin anlamı, varlık nedeni, mantık tarihindeki serüveni, İslam mantık geleneği içerisindeki anlamı ve ne gibi bir boşluğu doldurulduğunun anlaşılması gerekmektedir. Hem kadim dünyanın mantık ve felsefe okuru hem de bugünün mantık ve felsefe okuru *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe* varken *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'yi neden okumalıdır?

Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe'yi gündeme getirmeyi ve farklı açılardan anlamayı ve anlatmayı gaye edinen bu makalede amacımıza ulaşmak için öncelikle İbn Rüşd'ün İslam dünyası açısından adı olup kendisi “kayıp” ve “yok” olan ve *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin de içinde olduğu *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın Avrupa'daki kütüphanelerden günümüze değin süregelen ayakta kalış sürecini kısaca bahse konu edeceğiz. Devamında *Cevâmi'u Kitâbi'l-*

¹ Bu makalede *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe* üzerinde durmayacağız. Maroun Aouad'ın neşrini esas alarak ifade edecek olursak *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe* 352 sayfalık hacimli bir eserdir (İbn Rüşd, 2002). *Telbîsu Kitâbi'l-Hatâbe* doğrudan Aristoteles'in *Retorik*'inin orta şerhidir. İbn Rüşd'ün bu eseri üzerine biri telif diğeri tercüme şeklinde iki kitap çalışması yayınlamayı düşünüyoruz. *Telbîs*'e ilişkin ayrıntılı araştırmayı telif çalışmaya tehir ediyor ve burada İbn Rüşd'ün ilk dönem eserleri arasında olup Fârâbî'nin *Retorik*'inden çokça etkilenecek hazırladığı ileri düzey bir ders kitabı niteliğindeki *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'sini konu ediniyoruz.

Hatâbe'yi muhtevî *Cevâmi'u'l-Mantık*'in içindeki risaleleri/bölümleri tanıtır *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin bu eser içerisindeki yerini tespit edeceğiz. Sonrasında İbn Rüşd'ün "*Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*"si ve onu da muhtevî "*Cevâmi'u'l-Mantık*"ının "isimleri"nin neliğine ilişkin bir araştırma yapacağız. Ardından *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin içeriğini öz bir şekilde tasvir edeceğiz. Sonra İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'de retorik sanatını içinde yaşadığı dünyaya uyarlama tarzına ilişkin örnekler göstereceğiz. Son başlıkta ise *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'de Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hatâbe*'sinin etkisini tespit etmemizi sağlayacak bazı örnek pasajlar sunacağız.

1. İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'sini Muhtevî *Cevâmi'u'l-Mantık*'in Batıdaki Kısa Tarihi

İbn Rüşd'ün mantığın bölümlerine dair küçük çalışmalarının tümü üzerine neşir, çeviri ve inceleme çalışmalarına devam etmekte olan Charles E. Butterworth (d. 1938) bu eserlerden üçünü *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*, *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel* ve *Cevâmi'u Kitâbi'l-Şîr* başlıkları ile 1977 yılında Arapça neşirleri, dipnotlarla zenginleştirilmiş İngilizce çevirileri ve ayrıntılı bilgiler içeren bir giriş yazısı ile birlikte yayınlamıştır (Butterworth, 1977a). Butterworth, bu çalışmasında kaleme aldığı "Önsöz" (Butterworth, 1977b) ve "Giriş" (Butterworth, 1977c) yazısında *Cevâmi'u'l-Mantık* diye isimlendirdiği mecmua/eser ve özelde de neşirini yaptığı üç küçük özet yani *cevâmi'* hakkında ayrıntılı bir inceleme yapmıştır. Burada biz *Cevâmi'u'l-Mantık*'in ve dolayısıyla da *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin serüvenini Butterworth'ün çalışmasından hareketle özet bir şekilde sunmaya gayret edeceğiz.

Butterworth'ün araştırmasında dile getirdiği üzere İbn Rüşd'ün mantık sanatının bölümleri hakkında kaleme aldığı kısa metinlerin/muhtasar-ı sagîrlerin, diğer bir ifade ile cevâmi'lerin orijinal Arapçaları Endülüs'te Muvahhidler dönemindeki siyasî ve dinî tutum dolayısıyla yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır. Musa b. Meymûn'un (ö. 1204) da etkisi ile Yahudiler arasında meşhur olan İbn Rüşd'ün bu eserlerine Yahudiler sahip çıkmıştır. İbn Rüşd'ün bu *Mantık Küçük Şerhleri* günümüze Judæo Arabic yani Arapça konuşan Yahudilerin kendilerine özgü lehçeleriyle konuştukları Arapçanın İbrani harfleriyle yazılmış hali ile (Butterworth, 2009: 83) ve bunların İbranice ve Latince çevirileri ile ulaşmıştır (Butterworth,

2009: 87). Arapça orijinaline en yakın metinler doğal olarak Judaeo Arabic metinlerdir ve bu metinler biri Münih, diğeri Paris'te bulunan iki ayrı nüsha halinde günümüze ulaşmıştır (Butterworth, 2009: 106-7). Elyazma nüshalardan biri 1356 tarihli iken diğerinin tarihi belli değildir. 1356 tarihli nüshada metinlerin 13. yüzyılda yapılmış İbranice çevirileri de mevcuttur. Bu eserlerin daha sonra farklı İbranice çevirileri de yapılmış ve bunlar 16. yüzyılda yayınlanmıştır. Ernest Renan'a (ö. 1892) göre eserleri İbraniceye ilk defa Jacob ben Abba-Maria ben Anatoli (ö. 1256) (muhtemelen 1230-1232 yılları arasında), ikinci defa ise Montpellierli Rabbi Yakob ben Mahir ben Tibbon (ö. 1312) 1298'de çevirmiştir. Moristz Steinschneider (ö. 1907) Ernest Renan'a itiraz etmiş ve ilk çevirinin Montpellierli Rabbi Yakob ben Mahir ben Tibbon tarafından 1289'da yapıldığını ileri sürmüştür. Buna göre eserlerin diğeri İbranice çevirisini Marsilyalı Samuel ben Yahuda (ö. 14.yy.) 1329 ya da 1320 yılında yapmıştır. Buna göre eserin iki İbranice çevirisi vardır, bu çevirilerin sahibi olarak ise üç mütercimim adı zikredilmektedir. Eserler Latinceye bir defa çevrilmiştir. Abraham de Balmes (ö. 1523) tarafından İbraniceden yapılan Latince çeviri 16. yüzyılda Venedik'te basılmış ve İbn Rüşd mantığıyla ilgilenenlerce yaygın kabul görmüştür. Bu çeviriye Judaeo Arabic versiyonlar da ilave edilmiştir (Butterworth, 2009: 85-6).

İbn Rüşd'ün *Mantık Küçük Şerhleri* Ortaçağ boyunca İbranice ve Latince çevirileri ile Kuzey Afrika'da, Fransa'da ve Avrupa'nın farklı yerlerinde bu alanla meşgul olanlarca yaygın bir şekilde kullanılmış, felsefede belirleyici olmuş (Butterworth, 2009: 82, 86-7), ancak daha sonraki süreçte bu eserlere olan ilgi iyice azalmıştır. Butterworth'e göre şerhlere ilginin azalmasının farklı nedenleri vardır. Başta son yüzyıllarda felsefenin içine düştüğü durum gelmektedir diyebiliriz. Aristoteles'in eserleri ya da onlara yazılan şerhler iki bin yıl boyunca felsefede hep heyecan uyandırmışken son üç-dört asırdır sadece tarihsel bir ilgi ve merak alanı olarak kalmaya devam etmektedir. İnsanlık artık varlığı bir bütün olarak akılla kuşatmaya çabalamaktan, hakikati aramaktan, böylesi iddialarla telif edilmiş kadim metinlerin ayrıntılarını idrak etmeye çalışmaktan ziyade herşeyin tarihle ve tarihsel koşullarla birlikte değişmekte olduğu varsayımına inanmaktadır. Gerçekliğin tümel yasalarının kavranmasına yönelik çabaları umutsuz bir nostalji şeklinde anlamlandıran kültürlü modern anlayış böylesi zor

ama pratik yararı olmayan uğraşları belli klasik dilleri bilen ve bu işlerle meşgul olarak yaşamını kazanan insan gruplarına bırakmıştır. Ancak insanlığın tümel ve zâtî meselelerine ilgi duyanlar bu metinlerle uğraşmaya devam edecektir. Charles E. Butterworth bu durumu şöyle ifade ediyor:

İbn Rüşd ile ilgili bu çağdaş ihmal, onun Orta Çağ'daki şöhretinin gerçek nedeniyle, yani Aristoteles şarihî olarak meşhur olmasıyla irtibatlandırılabilir. Bugün çok az kimse, Aristoteles ya da onun şerhi ile ilgilenmektedir. Artık felsefi inceleme, bilimsel yönleme ya da genel kültüre indirgenmekte, yıllarca sürüp giden problemlere dair ciddi tartışmalarda bulunma arzusu gittikçe azalmaktadır. Dolayısıyla Aristoteles tarafından ortaya atılan (ve artık) çok daha az ilgi gören problemlerden ve bir hiç olarak görülen bu problemlere dair önemli tartışmalardan haberdar olma arzusu önemsiz addedilmektedir. Dahası, mükemmel düşünce ve yorumun övgüye değer bir alameti olarak görülmeye başlanan yaratıcılık, her şeyin zamanla değiştiğine dair yaygın bir faraziye dolayısıyla taklit ya da kölecesine bir bağlılık olarak itham edilmektedir. Sonuçta İbn Rüşd, ne felsefe tarihinde hakettiği önemli yeri almakta ve ne de özel bir incelemeye layık görülmektedir. Hatta hala Aristoteles felsefesini cazip bulanlar bile, İbn Rüşd'ün (ona dair) şerhlerini incelemeye çok az arzu duymaktadırlar. Onların, Grekçe elyazmaların bulunmasından sonra bu şerhlerin önemini yitirdiği düşüncesinde oldukları anlaşılmaktadır. Onların gözünde İbn Rüşd, Aristoteles'in düşüncesini, kaynaklar bulununcaya kadar muhafaza etmek şeklindeki tarihi fonksiyonunu icra etmiş; ancak onun artık bir önemi kalmamıştır. Bu yüzden İbn Rüşd, cılız bir merak konusu olan bir şahsiyet, oryantalistler ya da skolastik felsefeye ilgi duyanlar tarafından incelenen bir düşünür haline gelmiştir. İbn Rüşd'e ilişkin bu çağdaş ihmal, pek çok açıdan bir talihsizliktir. Aristoteles gibi o da kendisini bütün çağlar boyunca insanla ilgili teorik ve pratik meselelere adanmıştı. Dünyanın kökeni ya da siyasal adaletin temeli üzerine merak duymak mümkün olduğu sürece, ciddi zihinler, Aristoteles'in fikirlerini ve İbn Rüşd'ün bu fikirlere ilişkin açıklayıcı sunumunu dikkatli bir şekilde mülhaza etmekten haz alabilirler. Bu zihinler açısından, onun şerhi kullanması, özellikle tamamen onun tarafından biçimlendirilen şerh/yorumsal açıklama sanatı açısından öğretici olabilir. Körü körüne bir taklitten ya da literal bir tekrardan çok uzak bir şekilde İbn Rüşd, Aristoteles'in fikirlerini açıklama (şerh) tarzındaki eşsiz yorumunu sunmuştur (Butterworth, 2009: 82).

Butterworth'e göre Batıda Aristoteles'e ilgi duyanlar dahi Aristoteles'in Grekçe eserleri bulduktan sonra İbn Rüşd'ün şerhlerine gerek duymamışlardır. *Mantık Küçük Şerhleri* ise konularının mantık olması, İbn Rüşd'ün diğer bazı eserleri gibi "bağımsız" ve "orijinal" olmaması, bunun yanı sıra Arapça neşirlerinin yapılmamış olması, Batıda alana merak duyanlarca İbranice ve Latince çevirileri ile yetinilmesi ve bu eserlerin modern dillere çevrilmemesi, dahası biraz da bilgisizlik gibi nedenlerle ilgidan uzak kalmıştır (Butterworth, 2009: 87-8). Bu ilgisizlik 19. yüzyılın ortalarına dek devam etmiştir. Butterworth'ün belirttiğine göre bu eserlerin elyazmalarından birinden bahseden ilk kişi Salomon Munk'tur (ö. 1867). Hemen sonrasında Renan, Munk'un bu eserleri keşfinden söz etmiştir. Alman mantık tarihçisi Karl von Plantl (ö. 1888) bu eserlerin sadece Latince çevirilerinden haberdar olduğu için eserlerin başka bir elyazmasını bulan Steinschneider tarafından eleştirilmiştir. Bu cevâmî'lerden sadece şiir üzerine olanı İtalyan şarkiyatçı Fausto Lasinio (ö. 1914) tarafından *Telhîsu Kitâbi's-Şîr*'le birlikte Arapça olarak 1873'te yayınlanmıştır (Butterworth, 2009: 85, dipnot 2). İbn Rüşd'ün eserleri ile yakından ilgilenen Fransız şarkiyatçı Maurice Bouyges (ö. 1951) İbn Rüşd'ün *Kategoriler Orta Şerhi*'ni yayınladığı çalışmasında bu eserlerin ihmal edildiğini 1922'de ifade etmiş, yine İbn Rüşd'ün Aristoteles'in eserleri üzerine yazdığı şerhlere ilişkin corpus hazırlayan Harry Austryn Wolfson (ö. 1974) da bu hususa işaret etmiş, ancak bir şey değişmemiştir (Butterworth, 2009: 89-90).

Eserlerden üç tanesinin neşir, çeviri ve incelemesini yukarıda da belirttiğimiz gibi Charles E. Butterworth yapmış, böylelikle eserler ilk defa Arapça olarak bilimsel bir neşirle meraklının ilgisine sunulmuştur. Eserlerin tarihsel serüvenini çok ayrıntılı olarak inceleyen Butterworth onları İngilizceye de çevirmiş, bununla birlikte çeviriye düştüğü ayrıntılı dipnotlarla eserleri daha anlaşılır kılmıştır. İbn Rüşd'ün Arapça orijinalleri günümüze ulaşmış olan Aristoteles şerhleri yirminci yüzyıla değin İslam dünyasında merak konusu olmamışken (Butterworth, 2009: 88, dipnot 5) Arapça orijinalleri kayıp olan *Cevâmî'ul-Mantık*'in hatıra gelmemesi normaldir. Eserlerle ilgili olarak Türkçedeki bilebildiğimiz ilk çalışma bizim de burada kullandığımız, Metin Özdemir'in Charles E. Butterworth'ün üç eserin neşrine yazdığı önsöz ve giriş yazılarına dair 2009 yılında yayınladığı Türkçe çevirisidir (Butterworth, 2009). Butterworth'ün yayınladığı İbn

Rüşd'ün üç küçük şerhinden *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel* (İbn Rüşd, 2014b) ve *Cevâmi'u Kitâbi's-Şîr*'i 2014 yılında (İbn Rüşd, 2014a), *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'yi ise 2015 (İbn Rüşd, 2015) yılında biz Türkçeye kazandırmıştık.

2. *Cevâmi'u'l-Mantık*'ta Eserlerin Sıralanışı ve *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin Yeri

Aristoteles'in mantık bilimine dair kaleme aldığı eserlerin sayısı ve sırasına² ilişkin meşhur tartışmaların ayrıntılarına girmeyeceğiz. Yaygın görüş Aristoteles'in mantık külliyyâtının altı kitaptan oluştuğu (Ross, 2011: 30-2), *Retorik* ve *Poetika*'yı mantık kitaplarına ekleyen ve kitapların sıradüzenini de belirginleştiren kişinin Rodoslu Andronikos (MÖ 1. yy.) olduğu, (Black, 1990: 13-8), bu iki kitabın mantığa dahil edilmesinin Olympiodoros (ö. 570) ve Elias'a (6. yy.) uzandığı söylenmektedir (Butterworth, 1977a: 95, dipnot 18; Black, 1990: 35-9). Bu eserlerin bölümleri ve bölümlerinin sırası da kimi zaman tartışmalara neden olmuştur.³

İslam dünyasında Aristoteles'in mantık kitapları sekiz olarak kabul edilmiş ve bu kitaplar Fârâbî'nin de yaptığı gibi genellikle *Kitâbu'l-Makûlât*, *Kitâbu'l-İbâre*, *Kitâbu'l-Kıyâs*, *Kitâbu'l-Burbân*, *Kitâbu'l-Cedel*, *Kitâbu Sûfistikâ*, *Kitâbu'l-Hatâbe* ve *Kitâbu's-Şîr* şeklinde sıralanmıştır (Fârâbî, 2016: 79-81).⁴ İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u'l-Mantık*'ında mantığın bölümlerinin yani mantık kitaplarının sayısı ve sırasına ilişkin farklı anlayışlar söz konusu olmuştur.⁵ Butterworth'ün hazırlamakta olduğu *Cevâmi'u'l-Mantık*'in içeriğinde risaleler/bölümler şu şekilde sıralanmaktadır (İbn Rüşd, 202x)⁶:

² Klasik dönemde eserlerin sırası yani mertebesi ve bölümlerinin sayımı ilgili ilme başlarken en başta öğrenilmesi gereken ilkeler arasında sayılmıştır. Örneğin Fârâbî *Kitâbu'l-Elfâzî'l-Müstâ'mele fi'l-Mantıkta* kitapların sıralanması yani tertibini bunlar arasında zikretmektedir (Fârâbî, 2016: 68).

³ Örnek olarak Fârâbî'nin *Şerbu'l-İbâre*'de değindiği tartışmaya bakılabilir (1409: 4-8).

⁴ Kitapların isimlendirmesine dair İslâm dünyasında kimi zaman farklı kullanımlar olduğu malumdur. Biz bu tartışmaya konumuz olan *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* özelinde değineceğiz. Kitapların sıralanmasına ilişkin Fârâbî'den örnek vermek amacıyla kitapların meşhur isimlerini kullandık. Nitekim Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Elfâzî'l-Müstâ'mele fi'l-Mantık*'ta sıraladığı yerde kitapların adlarını kullanma biçimi dahi kimi zaman farklılık arz etmektedir (Fârâbî, 2016: 79-81). Fârâbî'nin benzer sıralaması için *İhsâu'l-'Ulûm*'a da bakılabilir (Fârâbî, 1931: 29-31).

⁵ Butterworth eserin içerisindeki metinlerin sıralaması ile ilgili farklılıkları ele almaktadır (Butterworth, 2009: 95-6, 98-9, 103-6, 111).

⁶ Bahsettiğimiz üzere Butterworth İbn Rüşd'ün *Mantık Cevâmi*'lerinden üç tanesini 1977'de yayınlamıştır. Eserlerin geri kalanları henüz yayınlanmamıştır. Butterworth bu eserlerin

- (i) *el-Medbalil-‘Âmm* (Genel Giriş)
- (ii) *el-Kavl fî Delâlâtî'l-Elfâz* (Lafızların Delaletleri Hakkında Söz)
- (iii) *el-Kavl fî'l-Me'ânî'l-Fâ'ile lî't-Tasavvur* (Tasavvuru Meydana Getiren Anlamlar Hakkında Söz)
- (iv) *el-Kavl fî'l-Mekûlât* (Kategoriler Hakkında Söz)
- (v) *el-Kavl fî't-Tasdîk* (Tasdik Hakkında Söz)
- (vi) *fî'l-Ma'rifetî'l-Fâ'ile lî't-Tasdîk* (Tasdiği Meydana Getiren Tanıma Hakkında)
- (vii) *fî'l-Kavânin elletî Tu'meliu bibâ el-Mekâyis ve Hiye'l-Müsemmât Mevâzi'* (Kendileriyle Kıyaslamaların Yapıldığı ve “Yerler” Diye İsmindenirilen Kanunlar Hakkında)
- (viii) *Kitâbu'l-Burbân* (Burhan Kitabı, İkinci Analitikler)
- (ix) *Kitâbu's-Safsata* (Safsata Kitabı, Sofistik Çürütmeler)
- (x) *Kitâbu'l-Cedel* (Cedel Kitabı, Topikler, Topikler Küçük Şerhi, Topika Üzerine Küçük Şerh)
- (xi) *el-Kavl fî'l-Ekâvîlî'l-Hatâbiyye* (Retorik Sözler Hakkında Söz, Retorik Küçük Şerhi, Retorik Üzerine Küçük Şerh)
- (xii) *fî'l-Ekâvîlî's-Şîriyye* (Poetik Sözler Hakkında, Poetika Küçük Şerhi, Poetika Üzerine Küçük Şerh)

İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u'l-Mantık*'ının günümüze ulaşmış Judaeo Arabic nüshalarındaki içeriği bu şekildedir. Görüldüğü üzere İbn Rüşd *Cevâmi'u'l-Mantık*'ta, Porphyrius'un (ö. 305) *Eisagôgê*'si ile birlikte dokuz kitaptan oluşan klasik mantık külliyyâtının tertibinden farklı bir tertibi esas almıştır. Buna göre eser on iki bölümden oluşmaktadır. *Genel Giriş* ve *Lafızların Anlamlara Delaletleri* başlıkları altındaki konular mantığa sonradan eklendiği için bunları dışarıda tutsak bile elimizde on bölüm kalmaktadır. Kanaatimizce –şuan için daha ileri bir araştırmanın konusu olmakla birlikte– bunların içerisinde yedinci sırada, *Kitâbu'l-Burbân*'dan hemen önce gelen (vii) *fî'l-Kavânin elletî Tu'meliu bibâ el-Mekâyis ve Hiye'l-Müsemmât Mevâzi'* (Kendileriyle Kıyaslamaların Yapıldığı ve “Yerler” Diye

---

tümünü, çeviri ve inceleme yazılarıyla birlikte *Cevâmi'u'l-Mantık* adı altında yayına hazırlamaktadır. Eserlerin yayınlanmadan önceki halini benimle paylaştığı için kendisine çok teşekkür ediyorum.

İsmindendirilen Kanunlar Hakkında) isimli metin Fârâbî'nin *Kitâbu't-Tablîl*'ine paralel düşmektedir (Bkz. İbn Rüşd, 202x: 106-45; Fârâbî, 1986: 95-129). Fârâbî'nin *Kitâbu't-Tablîl*'i mantık külliyâtının bilinen dokuz bölümlük yapısının dışında kalıp bunlara ve beş sanata yardımcı bir metin olarak tasarlanmıştır. Varsayımımıza göre İbn Rüşd de Fârâbî'den etkilenerek akıl yürütme ve bunlardan en önemlisi olan kıyas teorisinden hemen sonra ve felsefenin yöntemini konu edinen *Kitâbu'l-Burhân*'dan ise hemen önce “yerler”e ilişkin bir bilgi birikiminin önemli olacağını düşünmüş olmalıdır. Dolayısıyla bunu da göz önünde tuttuğumuzda İbn Rüşd'ün klasik sıralamadaki dokuz kitaba karşılık gelen sıralamasını bulabiliriz. Buna göre *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin, *Cevâmi'u'l-Mantık*'ta on birinci sırada, *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel*'in hemen sonrasında ve *Cevâmi'u Kitâbi's-Şîr*'in ise hemen öncesinde yer aldığını söylemeliyiz. *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin en başındaki “Böylelikle cedeli kıyaslar ve bunların sağladığı tasdik miktarı hakkındaki sözü bitirmiş olduk (İbn Rüşd, 2015: 180; İbn Rüşd, 1977a: 169)” şeklindeki cümle de bunun diğer bir kanıtıdır.

Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe'nin *Cevâmi'u'l-Mantık*'taki yerine ilişkin dikkat çekilmesi gereken son bir husus daha vardır ki o da bu eserin *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel*'den hemen sonra gelmesidir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere standartlaşmış sıraya göre *Kitâbu'l-Hatâbe*'den (*Retorik*) hemen önce *Kitâbu Sûfistikâ* (*Sofistik Çürütmeler Üzerine*) geliyordu. *Kitâbu'l-Cedel* (*Topikler*) ise *Kitâbu'l-Burhân*'dan (*İkinci Analitikler*) sonra geliyordu. Dolayısıyla İbn Rüşd bu eserinde *Cedel* ile *Sûfistikâ*'nın yerlerini değiştirmiş ve bundan ötürü *Hatâbe*, *Cedel*'in ardından gelmiş, onu ise *Şîr* takip etmiştir. Butterworth'e göre İbn Rüşd'ün bu üç metni ard arda getirmesinin belirli nedenleri vardır. Zira bu eserler toplumsal yaşamı ve din, siyaset ve felsefe arasındaki ilişkileri anlamak açısından mühimdir. Toplumlar bilişsel açıdan farklı insan gruplarının bir aradılığı ile meydana gelir ve toplumu anlamak açısından bu sanatları bilmek gerekir. Ayrıca cedeli kullanan kelimciler aralarındaki özel tartışmaları halka açmışlar ve halkın zihnini karıştırmışlardır. Yani kelimciler retorik ve poetik anlatıların muhatabı olan geniş halk kitlelerine, diyalektik yani cedel yapmışlardır. İbn Rüşd bu nedenle kelimcilerle ilişkin değinilerini *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel*'den ziyade *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'de ifade etmiş gözüküyor. Retorikle diyalektik yani hitabetle cedel birbirine benzemekle birlikte daha ziyade birbirlerinin-

den farklılık arzeder. (Butterworth, 2009: 111-2, 114, 118). Butterworth de üç eseri aslına uygun sıraya göre tahkik edip yayınlamıştır (Butterworth, 1977a: 149-206).

3. İbn Rüşd'ün Eserlerinin İsimlendirilmesi Sorunu Çerçevesinde “*Cevâmi’ul-Mantık*” ve “*Cevâmi’u Kitâbîl-Hatâbe*” İsimleri

İbn Rüşd'ün eserlerinin sayısı ve tasnifine ilişkin farklı tespit ve çalışmalar klasik dönem tabakat kitaplarında olduğu gibi modern dönem İbn Rüşd araştırmacılarının eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır (Sarıoğlu, 2003: 33-9). İbn Rüşd'ün eserlerinin isimleri kanaatimizce genellikle modern neşirlerde geçtiği şekliyle yaygınlaşmaktadır. Ancak bazı eserlerin farklı neşirlerinde farklı isimlerin kullanıldığını da biliyoruz. Örneğin İbn Rüşd'ün *Metafizik* üzerine kaleme aldığı ve cevâmi' olduğu anlaşılan eserini neşreden Osman Emîn kitabın adını *Telhîsu mâ ba'de't-Tabî'a* şeklinde kullanmıştır (Macit, 2004: v-vi). Yine örneğin İbn Rüşd'ün *Fizik* üzerine kaleme aldığı cevâmi' türü eserinin neşrinde Cîrâr Cihâmî *Risâletü's-Simâ'it-Tabî'i* ismini kullanırken (İbn Rüşd, 1994) Albertus Zimmermann ve Salvator Gomez Nogales *el-Cevâmi' fil-Felsefe: Kitâbu's-Simâ'it-Tabî'i* (İbn Rüşd, 1983) ismini kullanmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Kısacası İbn Rüşd'ün şerhlerinin ne tarz şerhler olduğu ve buna göre bazıların nasıl isimlendirileceği kimi zaman tartışmalı bir mesele halini almaktadır.

Modern dönemin ilk İbn Rüşd araştırmacılarından biri olan meşhur şarkiyatçı Ernest Renan'ın filozofun şerhlerine ilişkin olarak yapmış olduğu üçlü tasnif alanın uzmanlarınca artık genel kabul görmüştür. Bunlar Türkçede “küçük şerh” dediğimiz cevâmi'ler, “orta şerh” dediğimiz telhisler ve “büyük şerh” dediğimiz tefsirler şeklinde ifade edilmektedir. Genel kabul gören bu standart tasnif ve isimlendirmeyi Cemâleddin el-'Alevî tartışmaya açsa da bu pedagojik tasnif ve isimlendirmeler hala eğitimde kullanılmaktadır (Macit, 2016: 19). Kanaatimizce bunun faydalı olduğunda kuşku yoktur. Ayrıca şunu da ilave edebiliriz ki Türkçede “küçük” ve “büyük” şeklinde karşıladığımız anlam İngilizce çevirilerde “kısa” ve “uzun” anlamındaki “*short*” ve “*long*” ile karşılanmaktadır (Örnek olarak bkz. Butterworth, 1977a: 43, 57, 79; Averroes, 2009). Türkçede bunlar için belki “özet”, “özümseme” ve “açıklama” gibi kelimeler de düşünülebilir.

Zira bunlar Arapçada *şerh sagîr*, *şerh evsat* ve *şerh kebîr* değil, *cevâmi'*, *telhîs* ve *tefsîr* şeklindedir.

İbn Rüşd'ün bazı eserlerine dair bahsettiğimiz isimlendirme sorununun en belirgin olduğu eserler muhakkak ki mantık cevâmi'leridir. Nitekim bunların tümü henüz yayınlanmamış, daha da önemlisi bu eserlerin Arapçaları kaybolmuştur. Günümüze Judæo Arabic haliyle ulaşan Münih ve Paris elyazma nüshalarında ise başlık mevcut değildir. Buldukları mecmuanın başlığının olmaması eserlerin Renan'cı tasnifte nerede durduğu ve ne tarz eserler olduğu meselesini de gündeme getirmektedir. Aynı başlık problemi *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin bizzat kendisi için de geçerlidir. Başlık problemi en nihayetinde eserin muhtevasına yönelik anlayışı da etkilemektedir (Butterworth, 2009: 91).

Butterworth'ün belirttiğine göre isimsiz bir şekilde günümüze ulaşmış Münih elyazmasının katalog ismi “Aristoteles'in Organon'una ve Porphyrius'un Girişi Üzerine Şerh” şeklindedir. Bu, eserin içeriğine genel olarak delalet etmeyi amaçlayan farazi bir isimlendirmedir. Paris'teki nüshanın kataloğundaki isim ise “Mantık Özeti” şeklindedir. Fransız şarhiyatçı Georges Vajda'nın (ö. 1981) tercih ettiği isim “Mantık Hakkında Zorunlu Olan” (*ez-Zarûri fi'l-Mantık*) şeklindedir. Latin mütercim Abraham de Balmes (ö. 1523) de buna benzer bir isim olan *Compendium necessarium Averrois totius logicae*'yi kullanmıştır. Steinschneider, eserin başındaki cümleden hareketle bu geleneksel ismi tercih etmiştir. Eser klasik kaynaklarda da yine çok belirgin olmayan ifadelerle zikredilmiştir. İbnü'l-Ebbâr (ö. 1260) eserden “Onun Arapça olan kitabının adı *ez-Zarûri* idi” diyerek bahsederken, İbn Ebî Usaybia'nın (ö. 1269) kitabında *Kitâbu'z-Zarûri fi'l-Mantık, mülbak bib Telhîs Kütüb Aristûtâlis ve kad lehbesehâ telhîsen tâmmen müstevefen* şeklinde bir ifade geçmekte, Şemsüddin ez-Zehabî (ö. 1274) ise sadece *Kitâbu'l-Mantık* ifadesini kullanmaktadır (Butterworth, 2009: 91-4). Klasik kaynaklarda geçen ve “zarûri” lafzıyla kullanılan isimlerin kaynağının eserin kendi ismi olduğuna ilişkin kesin bir kanıt olmamakla birlikte İbn Rüşd'ün eserin başında amacını açıklarken kullandığı cümlenin bu kullanıma kaynaklık etmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim İbn Rüşd “*Cevâmi'u'l-Mantık*”ın başında “zarûri” ve türevlerini birkaç defa kullanmakta ve şöyle demektedir:

Bu sözdeki amaç beş sanatın her birinde –burhâni (apodeiktik), cedeli (diyalektik), sofistik, hatabî (retorik) ve şiirî (poetik) olanları kastediyorum– kulanılan tasavvur ve tasdik sınıflarının mertebelerini açıklamada mantığın her bir sanatından “zarûrî” sözlerin çıkarılmasıdır (*el-garazu fî bâze'l-kavl tecrîdü'l-ekâvîlîz-zarûriyye min smâ'atin smâ'atin mine's-smâ'î'l-hams*). Zira bu sanatın bu miktarı “zarûrî”dir (*iz kâne bâze'l-miktâr min bâzibî's-smâ'a hüve'z-zarûrî*). Zamanımızda, oldukları şekliyle kamil hale gelmiş olan sanatların öğretilmesinde bundan daha fazlası, sanatların daha çoğunu [hak eder]; örneğin tıp sanatı ve onun dışındakiler gibi. Bu sözlerin kendilerinden oluştuğu ve yapıldığı şeyler hakkındaki söze gelince, bu ya kamil hale gelmiş sanatların öğretiminde faydasızdır ya da “zarûret” yönünden değil (*lâ 'alâ cibêti'z-zarûriyye*) efdal olma yönünden faydalıdır. Zamanımızda efdal olanın talebi neredeyse imkansız olmuştur. Tüm bunlarla beraber bu, boş vakit ve kendinde kudret bulan ve sanatın parçalarını/bölümlerini tümüyle elde etmek isteyen kimse için giriş gibidir (İbn Rüşd, 202X: 2-3).

Butterworth mecmuanın içerisindeki eserlerin Münih kataloğundaki isimlendirmeyi isabetli kılabiliriz yanları olabileceği gibi, bunu olumsuzlayıcı yanlarının da olduğunu ifade etmektedir. Nitekim eserler Aristotelesçi metinlerdir, Aristoteles mantığını temel almaktadır. Ancak eserlerde Aristoteles'in kitapları üzerine çalışıldığına ilişkin bir anlatı olmadığı gibi eserlerin tertibi de Aristoteles'in kitaplarının tertibinden farklıdır. Ayrıca mecmua Porphyrius'un *Eisagôgê*'sinde ele alınan konulara karşılık gelen bir küçük eseri de muhtevîdir (Butterworth, 2009: 94-6). Kanaatimizce Münih nüshasındaki isim uygun gözükmemektedir. Zira Aristotelesçi klasik mantığın konularını işlemekle birlikte eserler ne Aristoteles'in eserleri ne de Porphyrius'un eseri üzerine yapılmış çalışmalardır. Ayrıntılı bir araştırmayı hak eden bu mesele ile ilgili olarak şimdilik şu söylenebilir ki, bu eserler İbn Rüşd'ün gençlik dönemlerinde Fârâbî'nin mantık metinlerinden çokça yararlanarak kaleme aldığı özet türü metinlerdir. Bununla birlikte bazı metinler çok kısa özetler şeklindeyken bazı metinlerin “özet” kelimesi ile ifade edilmesi güçtür ya da bunlara belki “uzun özet” denebilir. Ayrıca bunların bazıları Fârâbî'nin mukabil eserleri ile çok fazla örtüşüyorken bazıları arasındaki benzerlik diğerlerine göre daha azdır. Dolayısıyla eserlerin toplamı için daha isabetli duran isim Butterworth'ün de tercih ettiği *Cevâmi'u'l-Mantık*'tır. Bu isimsiz eserlere yakıştırılan isimlerin, eser-

lerin konumlandırılmasına yönelik pratik kullanımı sağlamayı amaçlamakta olduğu söylenebilir. Butterworth'ün tercih ettiği *Cevâmi'u'l-Mantık* ismi ise eserlerin “mantık sanatı”nı konu edinen, tarzı/hacmi bakımından “küçük/kısa” şerhleri içeren bir mecmua olduğuna delalet etmektedir.

Butterworth, *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın içerisindeki on iki risalenin isimlerinden bahsederken sadece üçünün mantıkta kullanılan standart kitap isimleri ile örtüştüğünü söylemekte ve bunları *el-Kavl fîl-Makûlât*, *Kitâbu'l-Burbân* ve *Kitâbu's-Safsata* şeklinde belirtmektedir (Butterworth, 2009: 96). Gözden kaçmış olabileceği için biz buraya dördüncü olarak *Kitâbu'l-Cedel*'i de ilave edebiliriz. Bu durumda dört kitabın ismi standart kullanıma uygun oluyor. İleri bir kriterle aslında *Kitâbu'l-Makûlât* şeklinde ifade edilmediği için kategorileri konu edinen metin dışarıda tutulabilir. Ancak diğer başlıkların çoğu daha farklı olduğundan bu ayrıntıyı önemsemeyip onu bu bağlamda zikretmeye devam da edebiliriz. Mecmuadaki diğer risalelerin her birinin isimlerindeki farklılıklar üzerinde durmuyoruz. Ancak Butterworth'ün, üç eseri/bölümü içeren metni *Cevâmi' li-Kütübi Aristûtâlis fîl-Cedel ve'l-Hatâbe ve'ş-Şîr* (*Aristoteles'in Topikler, Retorik ve Poetika Kitaplarının Küçük Şerhleri*) (Butterworth, 1977a: 145), her bir eseri/bölümü ise meşhur isimlerin başına *cevâmi'* ifadesini ekleyerek sırasıyla *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel*, *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* ve *Cevâmi'u Kitâbi'ş-Şîr* şeklinde isimlendirdiğini (Butterworth, 1977a: 149, 167, 201), bunun yanı sıra eserlerin başında besmeleden sonra mecmuadaki orijinal isimler olan *Kitâbu'l-Cedel*, *el-Kavl fîl-Ekâvîlîl-Hatâbiyye* ve *fîl-Ekâvîlîş-Şîriyye*'yi de kullandığını belirtmeliyiz (Butterworth, 1977a: 151, 169, 203). Nitekim doğrudan üç eserin ismiyle ilgili bu hususa Butterworth giriş yazısında dikkat çekmiştir (Butterworth, 2009, 98). Diğer iki metnin isminde olduğu gibi “*Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*” isminin de Butterworth'ün tercihi olduğu açıktır. Bu, Latin mantıkçıların bakış açılarından izler taşıyan ve de Ernest Renan'ın şerhlere dair standartlaştırdığı üçlü isimlendirmeyi muhafaza ederek alanın okurları ve araştırmacılarına daha kolay ve hızlı hitap etmeyi amaçlayan bir isimlendirme gibi durmaktadır. Nitekim bu isimlendirmeyi duyan bir İbn Rüşd araştırmacısı eserin muhtevasına yönelik olarak en başta bir önbilgi sahibi olacaktır.

Retorik özelinde tekrar edecek olursak “*Cevâmi'u'l-Mantık*”ta retorik konusunu ele alan eserin ismi “Retorik Sözler Hakkında Söz” anlamında

el-Kavol fi'l-Ekâvîlîl-Hatâbiyye şeklindedir. Aynı pedagojik gaye ile eserin *Retorik Küçük Şerhi* anlamında *Cevâmi'u Kitâbil-Hatâbe* şeklinde isimlendirilmesi yerindedir. Eserin Türkçe çevirisinde *Retorik Üzerine Küçük Şerh* ifadesi kullanılmıştır (İbn Rüşd, 2015). Bu isim uygundur. Ancak kısa olması bakımından *Retorik Küçük Şerhi* ya da *Retorik Kısa Şerhi* şeklindeki kullanımlar da tercih edilebilir.

Burada şunu da ifade etmek isteriz ki *es-Simâ'u't-Tabî'î*'ye dair yazdığı cevâmî' tarzı eserin başındaki “bizim küçük muhtasarımız (özetimiz)” (İbn Rüşd, 1994: 28) diyerek tek bir kitaba işaret eder şekilde mantık muhtasar-ı sagirine gönderimde bulunduğu için, İbn Rüşd'ün Judaeo Arabic versiyonu günümüze ulaşmış bu eserlerinin tümünü içeren mecmuanın tek kitap/eser olarak değerlendirilmesi, içerisindekilerin bu kitabın on iki bölümü ve “Retorik Sözler Hakkında Söz”ün ise eserin on birinci bölümü olarak görülmesi de mümkündür.

Tartışılabilir olmakla birlikte pedagojik yararı, bunun yanı sıra Latin geleneği ve Renan'ın çalışmalarındaki perspektifle bağlantılı olduğu düşünülerek İbn Rüşd'ün mantık konularını ele aldığı “küçük özet” yani muhtasar-ı sagir'in günümüze ulaşmış isimsiz nüshalarına *Cevâmi'u'l-Mantık*, içindeki bölümler ya da risaleler için de standart kitap isimlerinin başına *Cevâmi'* lafzı getirilerek isimlendirilmesi yararlıdır. Bu isimlendirmeler bu eserler üzerine çalışan bildiğimiz tek felsefeci olan Charles E. Butterworth'e aittir. Kanaatimizce Butterworth'ün de belirttiği üzere *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın Aristotelesçi metinler olduğu açık olmakla birlikte, doğrudan Aristoteles metinlerinin küçük şerhi olduğunu söylemek güçtür (Butterworth, 2009: 97-101). *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın Fârâbî'nin eserlerinin merkeze alınarak inşa edildiğini söylemekte bir beis yoktur. Son söz olarak; Renan'ın müselleme kabul edilen tasnifi ve İbn Rüşd'ün şerhlerinin “isimleri” üzerinde dahi yeniden düşünülebilir, her bir eserin ismi bu gözle tahkik edilebilir.

4. *Cevâmi'u Kitâbil-Hatâbe*'nin İnşa Biçiminin Takibi ya da Bir “*Cevâmi'u'l-Cevâmi*” Denemesi

Burada kendine tekil bir telif örneği olması bakımından İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u Kitâbil-Hatâbe*'sinin kurgusal yapısını ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız. Arapça neşrinde ve Türkçe çevirisinde paragraf numara-

ları aynı kullanıldığı için referanslarımızı “(p. 1)” örneğindeki gibi göstereceğiz.⁷

İbn Rüşd giriş paragrafında önceki metinde/bölümde cedeli kıyaslamaların (*mekâyis cedeliyye*) ele alındığını, bu metinde/bölümde ise ikna edici şeylerin (*eşyâ mukni'â*) ele alınacağını söylüyor; hemen devamında iknanın tanımını yapıp iknanın cinsi olan zannın tanımına göndermede bulunuyor (p. 1).

Girişten sonra kanaati oluşturan şeyler öncelikle sözler ve sözün dışındaki şeyler diye ikiye ayrılıyor, ardından sözler de örnek ve örtük kıyas diye kendi içerisinde ikiye ayrılıyor (p. 2). Bunun ardından önce örtük kıyas ve örneğin ele alınacağı söylenip sözün dışındaki ikna edicilerin sonraya bırakılacağı söylenerek metnin ana konusuna geçiş yapılıyor (p. 3).

Örtük kıyas ve yerleşik ilk görüş tanımlanıyor, kıyasların yerleşik ilk görüşe göre suretleri ya da maddeleri bakımından ikna edici olduğu belirtilip (p. 4) suretleri yönünden ikna edici kıyasların darblarının anlatılacağı söyleniyor (p. 5). Önce yüklemli kıyasların birinci, ikinci ve üçüncü şekillerinin (p. 6, 7), devamında bitişik şartlı kıyasların (p. 8, 9, 10) ve de ayrık şartlı kıyasların (p. 11, 12, 13), ardından ise hulfî kıyasın suretleri açısından nasıl ikna edici kılınacağı anlatılıyor (p. 14).

Bağlantı paragrafının (p. 15) ardından kıyasların maddeleri açısından ikna edici olması için özellikle büyük öncüllerinin nasıl olması gerektiği ele alınıyor (p. 16). Kıyasın maddesi bakımından ikna edici olması için öncülünün yerleşik ilk görüşte meşhur olması gerektiği söyleniyor. Yerleşik ilk görüşte meşhur olan öncüller ise yerleşik ilk görüşte tümel olarak alınan makbûlât (kabul edilirler) ve yerleşik ilk görüşteki diğer şeylere deliller diye ikiye ayrılıyor (p. 17). Bazı delillerin mutlak delil olabileceği bazılarınsa yüklemli konu için var olduğuna delil olabileceği ifade ediliyor ve ikinci sırada gelenlerin birinci, ikinci ve üçüncü şekil kıyaslarda nasıl gelebileceği anlatılıyor. Delil ismi daha ziyade birinci şekilde olanlar için kullanılıyorken ikinci ve üçüncü şekilde olanlara alamet isminin verildiği söyleniyor (p. 18). Devamında makbûlât ve delillerin zorunlu, çoğunlukla mümkün ve eşit derecede mümkün maddede olabileceği belirtilip

⁷ Makalenin devamında da *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* ve *Retorik üzerine Küçük Şerh*'e paragraf numarası verilerek referansta bulunulacaktır.

örneklendiriliyor ve bunların bazısına ilişkin özel durumlara değiniliyor (p. 19, 20, 21, 22). Retorik kıyasın öncülleri maddeleri bakımından ele alındıktan sonra maddesi açısından öncüllerle burhan ve retorik sanatı arasındaki duruma ilişkin uyarı amaçlı bir anlatı karşımıza çıkıyor (p. 23). Sonrasında retorik sanatının cedel sanatı gibi özel bir konusunun olmadığı ifade ediliyor. Yine retorığın öncülleri sadece onlarda varlık yönü şartı koşulmaksızın ilk görüşte yaygın olmaları yönünden değil, aynı zamanda zorunluyu ilk görüşe göre mümkün mümkünü de ilk görüşe göre zorunlu olması üzere alacağı ekleniyor. Halkın mümkün olanı imkansız görebileceği gibi özellikle çocukluk döneminde her şeyin mümkün olabileceğine, hiçbir şeyin imkansız olmadığına inanıldığı belirtiliyor (p. 24). Yaygınlık esas olmak kaydıyla ilk görüşteki öncüllerin çoğunlukla mümkün olanlarının eşit derecede mümkün olanlarından daha ikna edici olacağına da dikkat çekildikten sonra retorik öncüllerin suret ve madde açısından incelenmesinin tamamlandığına işaret ediliyor (p. 25).

Eserin devamında retorik sözlerden ikincisi olan örneğe geçiliyor. Örnek üç sınıfa ayrılıyor (p. 26), hükmün tümel, benzeyenin ise tikel olabileceğine işaret edilip bu örneklendiriliyor, ardından örnekle tümevarım arasındaki farka değiniliyor (p. 27). Benzeyen iki sınıfa ayrılıp ikincisi örneklendiriliyor (p. 28). Ardından örnekte tikel hakkında tümel hükmün verilmesinin söz konusu olmadığı, örneğin zorunlu ve özsel olarak sonuç vermediğine imlenerek buna ilişkin bir örnek verilip örnekle ilgili detaylandırma yapılıyor (p. 29, 30). Sonrasında Ebu'l-Me'âlî'nin örneğin kesinlik ifade edeceğine ilişkin görüşü zikrediliyor (p. 31). Örnek anlatısı retorikteki örtük kıyasın cedeldeki kıyasa ve retorikteki örneğin cedeldeki tümevarıma karşılık geleceğine ilişkin toparlayıcı ifade ile tamamlanıyor (p. 32).

Böylelikle sözle ikna etme araçları olan örtük kıyas ve örnek konusu anlatılmış oldu. İbn Rüşd başta vaad ettiği üzere bu defa söz olmayan ikna edicileri on bir madde halinde ele almaktadır (p. 33). Devamında gelen bağlantı paragrafında söz olmayan ikna edicilerin çoğunun bizim için açık olduğu, bazısının ise daha fazla açıklamayı hak ettiğine işaret ediliyor (p. 34) ve bu minval üzere sırasıyla tanıklık (p. 35, 36, 37, 38, 39, 40), yazılı kanunlar (p. 41), icma (p. 42) ve meydan okuma (p. 43) ayrıntılandırılıyor.

Söz olan (örtük kıyas ve örnek) ikna ediciler ve söz dışındaki ikna

ediciler böylelikle ele alındıktan sonra bunlar arasındaki öncelik ve üstünlüğe değiniliyor. Örtük kıyasın söz dışındaki ikna edicilerden üstün olduğu ve bunlardan önce geldiği, söz dışındaki ikna edicilerin örtük kıyasla kanıtlandıkları ifade edilerek açıklanıyor. Söz olan ve söz dışındaki ikna edicilerin hepsinin fikrî sanatlarda kullanılabileceği söyleniyor (p. 44).

Sonuç kısmında Aristoteles'in *Retorik* kitabında yaptığı politik, adli ve törenselsel retorik ayırımına değinilip mahiyeti itibariyle toplumsal bir canlı olan insanın bu üç alanda retorik sözleri kullandığı ve Aristoteles'in de retorik sanatında iknayı en iyi şekilde sağlayacak şeyleri ortaya koyduğu söylenip Aristoteles'in retorik sanatına dair yaptığı tanım veriliyor (p. 45). Konunun bu eserin amacına uygun bir şekilde kısa olarak ele alındığı ifade edilip eser Allah'a hamd ile tamamlanıyor (p. 46).

5. *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'deki Uyarılama Örnekleri

İbn Rüşd Aristoteles'in eserlerini anlamaya çalışmış, bunun yanı sıra anladığı tümel manaları, içinde yaşadığı dünya açısından anlaşılır kılmaya çalışan eserler vermiştir. Telhis tarzı eserlerinde doğal olarak daha fazla karşımıza çıkan bu tümeli tekil şartlara tatbik ederek anlaşılır kılma yöntemi muhtasar-ı sagır tarzı eserlerde dahi kendini göstermektedir. İbn Rüşd'ün Fârâbî'nin eserlerinden yararlanarak Aristotelesçi teoriyi içinde yaşadığı dünyaya uyarlayacak şekilde anlaşılır kılma yönündeki çabasını öne çıkarabilmek adına bunlardan bazısını zikretmek faydalı olacaktır.

(i) İbn Rüşd mütevatir haberi Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmesine ve de Mekke ve Medine'nin varlığına ilişkin bilgimiz ile örneklendirmektedir (p. 191).

(ii) İbn Rüşd'ün İslam düşünce tarihindeki meşhur isimlerden örnekler verdiğini görüyoruz. Eserde iki defa Gazâlî'nin ve iki defa da Gazâlî'nin hocası Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî'nin adı zikredilmektedir. Eserde Gazâlî'nin adı icmanın anlatıldığı yerde "Ebû Hâmid [el-Gazâlî] *et-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zandaka* adlı kitabının başında icma hakkındaki bu manaya açıklık getirdi ve 'Henüz icmanın ne olduğu üzerinde icma edilmiştir' dedi" (p. 42) şeklinde, meydan okumanın anlatıldığı yerde "Ebû Hâmid [el-Gazâlî] bunu *el-Kıstâs* adlı kitabında açıkladı ve 'Kelamcılarının betimlediği üzere rasullere mucize yoluyla iman avâmın yoludur. Havâssın yolu bundan başkadır' dedi" (p. 43) şeklinde geçmektedir. Ebu'l-Me'âlî el-

Cüveynî'nin adı ise ayrık şartlı kıyasların suretleri bakımından nasıl ikna edici kılınacağı anlatılırken "Uzlaşmazların hepsinin alınmamasına örnek Ebu'l-Me'âlî [el-Cüveynî]'nin *el-İrşâd* adlı kitabında unsurlardan yaratılmayı iptal ederken ifade ettiği sözüdür. Şöyle diyor: 'Şayet dört unsurdan yaratılanlar varsa bu ya iki cisim bir mekanda bir arada toplanıncaya kadar cisimlerin birbirine girmesiyle ya da bunlardan her birinin bileşikte kendi başına ayrı bir şekilde kaim olmasıyla olur. Bu her iki sınıf da imkansızdır. Öyleyse burada kendisinden tek bir varlığın yaratıldığı birden çok unsurun olması imkansızdır"' (p. 12) şeklinde, diğeri örnek konusunun anlatıldığı yerde "Sonraki dönem kelimcilerinden biri, ki onun lakabı Ebu'l-Me'âlî'dir, bunu fark etmediğinden şöyle dedi: 'Örnek, sadece kıyas ve safha safha inceleme yönünden değil, yönlendirme yönünden de kesinlik ifade eder"' (p. 31) şeklinde zikredilmektedir.

(iii) İbn Rüşd İslâm dünyasındaki kelimcilerden ve kelim ekollerinden de örnekler vermiştir. Filozof, tanıklığı ele aldığı yerde kelimciler ve Haşeviyye'yi örnek vermektedir: "...Bu nedenle dinimize inananlar arasında olan ve kelimciler diye bilinen taifenin âlemin hudûsu, Allah'ın varlığı (*vücûdu'l-bârî*) ve bunun dışındaki şeyleri bilmede sadece Şârî'nin tanıklığı ile yetinmediklerini ve bunları bilmede kıyasları da kullandıklarını görürsün. Haşeviyye diye bilinen taife ise bunu reddetmiştir" (p. 36).

İbn Rüşd İslâm dünyasındaki meşhur kişi, ekol ve görüşlerden örnekler vererek retorik teorisini kendi geleneği açısından yorumlamakta ve teoriyi anlaşılır kılmaktadır.

6. *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin İnşasında Fârâbî'nin Retorik'inin Etkisine Örnekler

İbn Rüşd'ün ilk dönemlerinde Fârâbî'den çok etkilendiğine, dahası Fârâbî'nin eserleri üzerine çalıştığına işaret etmiştik (Durusoy, 2009: 284, 285-93; Macit, 2016: 19). İbn Rüşd'ün özellikle de mantık alanında Fârâbî üzerine çalışmasında Endülü's'teki ilk büyük filozof olan İbn Bâcce'nin (ö. 1139) Fârâbî'nin mantık kitapları üzerine yaptığı çalışmaların da etkisinin olduğu düşünülebilir (İbn Bâcce 1986a; 1986b). Nitekim bazı cevâmi'lerde Fârâbî'nin adı doğrudan zikredilmektedir. Örneğin *Cevâmi'u Kitâbi'l-Cedel*'de iki yerde Fârâbî'ye atıfta bulunulduğuna şahit oluyoruz (İbn Rüşd, 2014: p. 18, 19). Fârâbî'nin İbn Rüşd üzerindeki etkileri hakkında

daha kesin konuşmak için farklı eserlerdeki, özellikle de *Cevâmi'u'l-Mantık*'taki her bir eserin/bölümün Fârâbî'nin metinleri ile karşılaştırılması gerekmektedir.⁸ Biz burada Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hatâbe*'sindkilerle doğrudan örtüşüğünü gördüğümüz bazı anlatılardan örnekler vererek *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin inşasında Fârâbî'nin rolüne işaret etmeye çalışacağız.

(i) İbn Rüşd: “Yerleşik ilk görüş, karşılaştığında insanda ardına düşmeden önce kendisi hakkında baskın bir zannın ve nefis sükununun oluştuğu görüştür (*ve bâdiu'r-ra'yî's-sâbık hüve'r-ra'y ellezî izâ fâce'l-insân vaka'a lebü bibî zannün mâ gâlib sükünü nefis ileyb min kabl en yete'akkabehû*)” (p. 4). Fârâbî: “Yerleşik ortak görüş karşılaştığında insanda ardına düşmeden önce ‘O şöyledir’in oluştuğu görüştür (*ve'r-ra'yu's-sâbıkul-müşterek hüve'r-ra'y ellezî şe'nubû izâ fâce'l-insân vaka'a lebü min kabl en yete'akkabehû ennehû kezâlike*)” (Fârâbî, 2019: p. 37).

(ii) İbn Rüşd: “Kıyaslamalar yerleşik ilk görüşe göre ya suretleri ya da maddeleri bakımından sonuç verir (*ve'l-mekâyis innemâ tasîru müntice bi-hasebi bâdiu'r-ra'yî's-sâbık immâ min kâbeli suverihâ ve immâ min kâbeli mevâddihâ*)” (p. 4). Fârâbî: “Örtük kıyaslar suretleri ile de maddeleri ile de ikna ederler (*ve'z-zamâir tukni'u bi-suverihâ ve tukni'u bi-mevâddihâ*)” (Fârâbî, 2019: p. 71).

(iii) İbn Rüşd: “Bunlar, konudan genel, yüklemden özel ya da ona eşit olduğunda birinci şekilde kurulur ve eskiler nezdinde delil diye isimlendirilir (*ve bâzihî metâ kânet e'amm mine'l-mevzu' ve ebass mine'l-mahmûl ev müsâviyen lebü itelefet fi'ş-şekli'l-evvel ve bussat inde'l-kudemâ bi-ismi'd-delil*)” (p. 18). Fârâbî: “Bu şey konudan genel ve yüklemden özel ya da ona eşit olduğunda delil diye isimlendirilir ve delil sadece birinci şekilde kurulur (*ve metâ kâne zâlike'l-emr e'amm mine'l-mevzû' ve ebass mine'l-mahmûl ev müsâviyen lebü sümkiye delilen, ve'd-delil ye'telifu fi'ş-şekli'l-evvel fakat*)” (Fârâbî, 2019: p. 91).

(iv) İbn Rüşd: “Bunlardan biri konuşanın faziletli, hasmının ise kusurlu oluşudur (*minhâ faziletül-kâil ve nakîsatü hasmihî*)” (p. 33). Fârâbî: “Bun-

⁸ Butterworth Fârâbî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd'ün retorik alanına ilişkin kısa eserlerini birlikte incelemiş ve değerlendirmiştir (Butterworth, 1984). İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u Kitâbu'l-Hatâbe*'si üzerinde Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hatâbe*'sinin etkisi olduğunu Butterworth de belirtmektedir (Butterworth, 1984: 129).

lardan biri, konuşanın faziletli, kendisine diklenen hasmının ise kusurlu oluşudur (*ve minbâ faziletü'l-kâil ve nakîsatü hasmihî'l-munâsıb lehbû*) (Fârâbî, 2019: 46).

(v) İbn Rüşd: “Bir diğeri dinleyenleri etkilenimlerle tasdiğe doğru ayartmaktır (*ve minbâ istidrâcü's-sâmi'in bi'l-infi'âlât nabve't-tasdik*)” (p. 33). Fârâbî: “Bir diğeri, kalplerini konuşmacıyı tasdik etmeye, konuşmacının hasmını ise yanlışlamaya meylettirir nitelikte psikolojik etkilenimlerle dinleyenleri ayartmaktır (*ve minbâ istidrâcü's-sâmi'in bi'l-infi'âlâtî'n-nefsâniyye elletî tümülu kulûbehum ilâ tasdikî'l-kâil ve tekzîbi hasmihî*)” (Fârâbî, 2019: p. 47).

(vi) İbn Rüşd: “Bir diğeri ahlâkî sözlerle dinleyenleri yönlendirmektir (*ve minbâ mâ yümeyyilü's-sâmi'in bi'l-ekâvîlî'l-bulkiyye*)” (p. 33). Fârâbî: “Bir diğeri, ahlâkî sözlerle dinleyenlerin heyecanlandırılması ve konuşmacının sözünü tasik yönünde onların görüşlerini körüklemesidir (*ve minbâ istinbâdu's-sâmi'in ve istifzâzü'l-kâil ârâebum nabve tasdiki kavlibî bi'l-ekâvîlî'l-bulkiyye*)” (Fârâbî, 2019: p. 48).

(vii) İbn Rüşd: “Bir diğeri, söz konusu edilen şeyin yüceltilmesi ve küçümsenmesidir (*ve minbâ tâzîmu'l-emr ellezî fibi'l-kavol ve tasgîrubû*)” (p. 33). Fârâbî: “Söz konusu edilen şeyin yüceltilmesi ve övülmesi ya da küçümsenmesi ve aşağılanması veyahut da güzel ve süslü gösterilmesi ya da alçaltılması ve çirkin gösterilmesidir (*ve minbâ tâzîmu'l-emr ellezî fibi'l-kavol ve tefkîhubû ev tasgîrubû ve tebvîhubû ev tabsîhubû ve tezyîhubû ev tabsîhubû ve takbîhubû*)” (Fârâbî, 2019: p. 49).

(viii) İbn Rüşd: “Bir diğeri tanıklıklardır (*ve minbâ eş-şehâdât*)” (p. 33). Fârâbî: “Bir diğeri tanıklıklardır (*ve minbâ eş-şehâdât*)” (Fârâbî, 2019: p. 51).

(ix) İbn Rüşd: “Bir diğeri meydan okuma ve bahse çağırmadır (*ve minbâ et-tehaddî ve'l-murâbane*)” (p. 33). Fârâbî: “Bir diğeri bahisler ve anlaşmalar gibi meydan okumalardır (*ve minbâ et-tehaddî ke'l-mürâbenât ve'l-mübaye'ât*)” (Fârâbî, 2019: p. 53).

(x) İbn Rüşd: “Bir diğeri yeminlerdir (*ve minbâ el-eymân*)” (p. 33). Fârâbî: “Bir diğeri konuşmacının sözü üzerine yemin etmesidir (*ve minbâ yemînu'l-kâil'alâ kavlibî*)” (Fârâbî, 2019: p. 54).

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Biz birbirine yakın ifadelerden bazılarını zikretmekle yetiniyoruz. Bunları göstermekten kastımız İbn

Rüşd'ün doğrudan Fârâbî'nin eserini özetlediğini kanıtlamak ya da İbn Rüşd'ün telifinin değerini düşürmek değildir. Şayet iki eser ayrıntılı olarak karşılaştırılacak olsa her iki telifin birbirlerine göre durumları daha iyi anlaşılacaktır. İbn Rüşd'ün çalışması Fârâbî'ninkinden daha kısadır, neredeyse Fârâbî'nin eserinin üçte biri hacmindedir diyebiliriz. İbn Rüşd Fârâbî'nin eserinin özellikle ilk yarısında ele aldığı konulara sadece ilk paragrafta işaret etmiş ve sonra retorik kanıt sınıflarını anlatmaya geçmiştir. İbn Rüşd'ün telifi farklı bir bağlamda kendi *Telbisu'l-Hatâbe*'si ile birlikte de değerlendirilebilir. Ancak makalemizin konusu temelinde şu kadarını söylememiz gerekir ki İbn Rüşd *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'yi telif ederken Fârâbî'nin eserinden ve dahi eserlerinden çokça yararlanmıştı. Dahası İbn Rüşd'ün eserindeki temel konuların tamamına yakını Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hatâbe*'sinde bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İbn Rüşd ilgili konuları kendi tasnif ve tertibine göre sıralamış, bunlara bazen farklı açılımlar getirmiş, bu anlatıları tarihsel örneklerle somutlaştırmış, kimi zaman Aristoteles'in *Retorik*'indeki anlatılara ve Aristoteles'e doğrudan gönderimde bulunmuş ve tüm bunlar ışığında kendine özgü bir metin telif etmiştir.

Sonuç

İbn Rüşd nahiv, fıkıh, tıp gibi alanlarda olduğu gibi esas çalışma alanı olan klasik mantık ve klasik felsefe alanında da farklı telif tarzlarında birçok eser kaleme almıştır. Mantık ve felsefe tarihinde İbn Rüşd'ü İbn Rüşd yapan özelliği onun büyük bir şarih olmasıdır. Aristoteles'in felsefenin farklı dallarına dair yazdığı kitapları üzerine farklı tarz ve hacimde şerhler yazan İbn Rüşd, mantık alanında da Aristoteles'in sekiz kitabı üzerine ve yine mantığa dahil edilmesini uygun bulmadığı Porphyrius'un *Eisagôgê*'si üzerine modern dönemde “orta şerh” dediğimiz tarzda şerhler yazmıştır. Felsefenin usulünü konu edinen *İkinci Analitikler* üzerine ise kendisinin lafzî şerh olarak gördüğü ve modern dönemde “büyük şerh” dediğimiz bir şerh çalışması yapmıştır. Onun Aristoteles'in mantığa dair sekiz eseri üzerine yazdığı orta şerhleri eksiksiz ve orijinal Arapçaları ile birlikte, *İkinci Analitikler* üzerine yazdığı lafzî şerhinin yarısı kadarının orijinal Arapçası ve tümünün Latince çevirisi ve de Arapçası kayıp olan Porphyrius'un *Eisagôgê*'si üzerine yazdığı orta şerhi İbranice olarak günümüze ulaşmıştır. Filozofun mantık alanına dair kaleme aldığı ve “küçük

şerh” dediğimiz tarz eserlerinin ise orijinal Arapçaları kaybolmuş, günümüze Judaeo Arabic versiyonları, İbranice ve Latince çevirileri ulaşmıştır. Charles E. Butterworth tarafından üç tanesi Arapça olarak yayınlanan ve devamı da yayınlanacak olan bu metinler İbn Rüşd’ün vefatından sonra kaybolduğu için İslam dünyasında hiçbir devamlılık sağlayamamıştır. Bu “küçük şerhler” Batıda ise yaygın etki bırakan İbn Rüşd eserleri arasında olmuştur.

Makalemizde İbn Rüşd’ün İslam dünyası açısından yok hükmünde kalmış olan *Cevâmi’u’l-Mantık*’ını gündeme getirdik ve bunlardan biri olan *Cevâmi’u Kitâbi’l-Hatâbe*’yi telif tarzı ve inşa biçimi açısından örnek olarak ele almaya çalıştık. Çalışmamızda ulaştığımız sonuçları şöyle sıralamak mümkündür.

(i) Arapça aslı kaybolmuş olan *Cevâmi’u’l-Mantık* ve onun Butterworth tarafından yayınlanan bir parçası olan *Cevâmi’u Kitâbi’l-Hatâbe* müslümanlarca korunamamış ve bu eserler İslam dünyasında hiçbir etki bırakamamıştır.

(ii) İslam dünyasının sahip çıkamadığı bu metinler Yahudiler ve Latin ilim geleneğinin parçası olan Batılılarca muhafaza edilmiş ve bugün Amerika’da yaşayan bir İslam mantıkçısı ve felsefecisi tarafından çalışılmaktadır.

(iii) *Cevâmi’u’l-Mantık* Aristotelesçi risaleler olarak görülebilir ve Aristoteles’e referanslar içerse de doğrudan Aristoteles’in eserleri üzerine yazılmış şerhler değildir.

(iv) *Cevâmi’u’l-Mantık*’ın orijinal ismi bilinmemektedir. İçerisindeki bölümlerin kendi isimleri olmakla birlikte hem mecmuanın hem de içerisindeki metinlerin Renancı meşhur tasnifin kabul görmüş etkisi ile isimlendirildiği görülmektedir. Bu isimlendirmeler öğretim açısından yararlıdır, ancak eserlerin başına İbn Rüşd tarafından yazılmış olduğuna dair bilgimiz yoktur. Dahası isimler eserler üzerine çalışan Charles E. Butterworth’e aittir. Eserlerin mecmua içerisindeki isimleri ve sıradüzeni bilindik mantık kitaplarının isim ve sıradüzeninden kısmen farklı olduğu için başta okura yabancı gelebilmektedir.

(v) İbn Rüşd’ün ilk dönem eserleri arasındaki bu *Mantık Küçük Şerhleri*’nin –ileri araştırmalara gereksinim duymakla birlikte– Fârâbî’nin mantık

kitapları merkeze alınarak ve yer yer Aristoteles'e de gönderimlerde bulunularak telif edildiği söylenebilir.

(vi) İbn Rüşd mantık sanatını ve bu sanatın her bir bölümünü orta şerhlerinde içerisinde yaşadığı dünyanın dilsel, tarihsel ve kültürel koşullarına uyarlayarak yeniden inşa etmeye çalışmış, aynı gayeyi ilk dönem ürünlerinden olan *Cevâmi'u'l-Mantık*'ta da görmüştür.

(vii) İbn Rüşd mantığın bir bölümü olarak gördüğü retorik alanına dair iki eser telif etmiştir. Bunlardan birisi *Telhîsu Kitâbi'l-Hatâbe*, diğeri ise makalemizin odağındaki *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'dir. İbn Rüşd'ün ilk dönem ürünü olan *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* filozofun *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın başında da dediği gibi bu alana ilişkin asgari bilinmesi zorunlu konuları içermektedir. Bu küçük şerh okunarak retorik teorisi kuşatılamaz. Ancak retoriğe ilişkin daha hacimli üst metinlerin kavranması açısından bu metnin önemi büyüktür.

(viii) Özet tarzındaki bu metnin yeniden özetlenmesi mümkündür. Yeniden yapılacak özet ile metnin yapısı ve iç kurgusunu görmek kolaylaşacaktır.

(ix) Örnek pasajlardan da anlaşılacağı gibi *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'de Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hatâbe*'sindeki anlatıları ile örtüşen anlatılar mevcuttur. Bu anlamda İbn Rüşd'ün eserinin Fârâbî'nin eserinden taşıdığı etkilerin daha geniş bir şekilde görülmesi için iki eser üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapılabilir.

(x) Okunup anlaşılmayı bekleyen metinler mecmuası *Cevâmi'u'l-Mantık* ve onun bir parçası olan *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin Fârâbî merkezli telifler olduğu göz önünde tutulmalı, yanı sıra bunların İbn Rüşd'ün teori kurgulama ve metin telif etme sanatına ilişkin kabiliyet ve marifetini yansıttığı önemli telifler olduğu vurgulanmalıdır.

Kaynaklar

Birincil Kaynaklar

Averroes (Ibn Rusd) (2002). *Commentaire Moyen a la Rhétorique d'Aristote: Introduction Générale, Édition Critique du Texte Arabe, Traduction Française, Commentaire et Tables II (Telhîsu Kitâbi'l-Hatâbe)*. (Nşr. M. Aouad). Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.

- Averroes (Ibn Rushd) (2009). *Long Commentary on the De Anima of Aristotle*. (Trans. R. Taylor & A. T. Druart). New Haven: Yale University Press.
- Fârâbî (1409). *Şerbu'l-İbâre*. (Nşr. M. T. Danişpejûh). *El-Mantıkiyyât li'l-Fârâbî 2*. Kum: Menşûrât Mektebeti Ayetillahi'l-Uzmâ el-Mer'aşî en-Necefi.
- Fârâbî (1931). *İhsâu'l-Ulûm*. (Nşr. O. M. Emîn). Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Fârâbî (2016). *Kitâbu'l-Elfâzî'l-Müstâ'mele fi'l-Mantık: Mantıkta Kullanılan Lafızlar*. (Nşr. & çev. Y. Aydınlı). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî (1986). *Kitâbu't-Tablîl*. (Nşr. R. el-Acem). *El-Mantık 'inde'l-Fârâbî 2*. Beyrut: Dâru'l-Maşrik.
- Fârâbî (2019). *Retorik*. (Çev. & nşr. A. Tekin). *Kategoriler ve Retorik: Kitâbu'l-Makûlât ve Kitâbu'l-Hatâbe*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Bâcce (1986a). *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ Kitâbî'l-Burbân li'l-Fârâbî*. (Nşr. M. Fahrî). *El-Mantık 'inde'l-Fârâbî*. Beyrut: Dâru'l-Maşrik.
- İbn Bâcce (1986b). *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ Mantıkî'l-Fârâbî*. (Nşr. M. Fahrî). Beyrut: Dâru'l-Maşrik.
- İbn Rüşd (1977a). *Cevâmî'u Kitâbî'l-Hatâbe*. (Trans. & ed. C. E. Butterworth). *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. Albany: State University of New York Press.
- İbn Rüşd (1977b). *Cevâmî'u Kitâbî'l-Cedel*. (Trans. & ed. C. E. Butterworth). *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. Albany: State University of New York Press.
- İbn Rüşd (1977c). *Cevâmî'u Kitâbî's-Şî'r*. (Trans. & ed. C. E. Butterworth). *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. Albany: State University of New York Press.
- İbn Rüşd (1983). *El-Cevâmî' fi'l-Felsefe: Kitâbu's-Simâ'it-Tabî'i*. (Nşr. A. Zimmermann & S. G. Nogales). Madrid: Instituto Hispana-Arabe de Cultura.
- İbn Rüşd (1994). *Risâletü's-Simâ'it-Tabî'i*. (Nşr. C. Cihâmî). Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî.
- İbn Rüşd (2014a). *Poetika Üzerine Küçük Şerb*. (Çev. A. Tekin). *İğdr Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3-4, 35-41.
- İbn Rüşd (2014b). *Topika Üzerine Küçük Şerb*. (Çev. A. Tekin). *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 189-197.

İbn Rüşd (2015). *Retorik Üzerine Küçük Şerh*. (Çev. A. Tekin). *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 179-193.

İbn Rüşd (202x). *Cevâmi'u'l-Mantık*. (Nşr. çev. & Giriş. C. E. Butterworth). (Yayınlanacak).

İkincil Kaynaklar

Black, D. (1990). *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy*. Leiden: E. J. Brill.

Butterworth, C. E. (1977a). *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. (Trans. & ed. C. E. Butterworth). Albany: State University of New York Press.

Butterworth, C. E. (1977b). Introduction. *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. (Trans. & ed. C. E. Butterworth). Albany: State University of New York Press, 1-41.

Butterworth, C. E. (1977c). Preface. *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric", and "Poetics"*. (Çev. & ed. C. E. Butterworth). Albany: State University of New York Press, vii-ix.

Butterworth, C. E. (1984). The Rhetorician and His Relationship to the Community: Three Accounts of Aristotle's Rhetoric. *Islamic Theology and Philosophy*. (Ed. M. E. Marmura). Albany: State University of New York Press, 111-136.

Butterworth, C. E. (2009). İbn Rüşd'ün Aristo'nun Topikleri, Retoriki ve Poetiki Üzerine Üç Kısa Şerhi. (Çev. M. Özdemir). *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 81-134.

Durusoy, A. (2009). İbn Rüşd'ün Aristoteles İnşasında Farabi ve İbn Sina'nın Katkıları. *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, cilt 1. Sivas: Asitan Yayıncılık, 283-293.

Macit, M. (2004). Önsöz. İbn Rüşd, *Metafizik Şerhi*. (Çev. M. Macit). İstanbul: Litera Yayıncılık, i-vii.

Macit, M. (2016). Giriş: Aristoteles Şarihi Olarak İbn Rüşd. İbn Rüşd, *Aristoteles Metafizik Büyük Şerhi*, cilt 1. (Çev. M. Macit). İstanbul: Litera Yayıncılık, 13-40.

Ross, D. (2011). *Aristoteles*. (Çev. A. Arslan & Diğerleri). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Sarıoğlu, H. (2003). *İbn Rüşd*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Öz: İbn Rüşd mantık ve felsefe tarihinde büyük şarih olarak bilinmektedir. O, felsefenin alt dallarını konu edinen eserler üzerine olduğu gibi mantığın alt dallarını konu edinen farklı eserler üzerine de farklı tarzlarda şerhler yazmıştır. Gençlik dönemi ürünlerinden olan *Cevâmi'u'l-Mantık (Mantık Küçük Şerhleri)* onun bu yazım tarzlarından biri olan cevâmi'lerin somut örnekleridir. Orijinal Arapçaları kaybolmuş olup günümüze İbranî-Arapça versiyonları ile İbranice ve Latince çevirileri ulaşılmış olan bu risalelerden üçü Charles E. Butterworth tarafından neşredilmiş ve İngilizceye çevrilmiştir. İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u'l-Mantık*'ındaki risalelerden biri de *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'dir (*Retorik Küçük Şerhi*). Bu makalede biz *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'yi *Cevâmi'u'l-Mantık*'ın bir parçası olarak ele alacak ve onu tarihi, ismi, içeriği, telif tarzı, mantık tarihindeki ve mantık öğretimindeki yeri açısından betimlemeye çalışacağız. Ayrıca İbn Rüşd'ün yazdığı *Cevâmi'u'l-Mantık* üzerindeki Fârâbî etkisini *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe* örneğinde göstermeye ve Telhîsu Kitâbi'l-Hatâbe elimizdeyken bizim için *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'nin varlığının ne anlam ifade ettiği sorusuna yanıt aramaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Fârâbî, mantık, cevâmi', *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*.

